

॥ श्रीमन्मयायविवरणप्रारंभः ॥

न्याय
॥ १ ॥

श्रीमद्धनुमद्गीममध्वांतर्गतारामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिॐ ॥ चेतनाचेतनजग
न्नियंत्रेशेषसंविदे । नमोनारायणायाजशर्वशक्रादिवंदित । कृत्वाभाष्यानुभाष्येहमपिवेदार्थसत्पतेः । कृ
ष्णस्यसूत्रानुव्याख्यासन्न्यायविवृतिस्फुटं । करोमिमंदबुद्धीनांबुधानांचोपकारिकां । प्रीत्यैतस्यैवदेवस्यत
त्प्रसादपुरःसरः । जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्यचस्वप्रकाशत्वान्नजिज्ञास्यतेतिप्राप्ते । अथातोब्रह्मजिज्ञासे
त्याह । तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनपूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदः । अथकस्मादुच्य
तेब्रह्मेति बृहंतोह्यस्मिन्गुणादितिश्रुतेः ॥१॥ नजीवएवायंब्रह्मशब्दः । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्या
दिनाजन्मादिकारणत्वस्यैवब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः ॥२॥ नचरुद्रादौसममेतल्लक्षणं । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्का
रणत्वस्य ॥३॥ नचपाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेकारणं । किंतूपक्रमादिलक्षणःसमन्वयएव
॥४॥ नचतस्यावाच्यत्वंश्रुत्यभिप्रायः । सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिसहितानुभवस्यबलवत्त्वात् ॥५॥
नचावयवत्वविरोधः । नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेरवयवाद्यभेदात् ॥६॥ नचब्रह्मेद्रमग्निंजगतःप्रतिष्ठांदिव
आत्मानंसवितारंबृहस्पतिं । चतुर्होतारंप्रदिशोनुक्लृप्तंवाचोवीर्यतपसान्वविंददित्यादिशब्दानामन्यविषय

विवर०
१ । १

॥७२७॥

त्वं। श्रुतिसंदेहेऽनन्यथासिद्धलिंगेन निर्णयोपपत्तेः ॥ ७ ॥ अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपिशब्दानामचे-
तनत्वजीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेषु विद्यमानेष्वपि भगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिंगैः । तावानस्यम-
हिमाततो ज्यायांश्च पुरुषइत्यादिशब्दसहितलिंगैश्च । संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यामुक्ताभ्यामप्यसंदिग्धयोः केव-
लयोरेव बलवत्त्वं ॥ ११ ॥ नचानन्यथासिद्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिंगादेः । अन्यगतलिंगादीनामपि तद्गतभगवद-
पेक्षया युक्तेः ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथ-
माध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ । १ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिॐ ॥ बहुलिंगसहितश्रुतेरपि सावकाशायानिरवकाशश्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वं । बहवो ह्यत्रादित्यश-
ब्दाः । क्षित्यादिषूक्त्वा आदित्येनुक्तिरित्यादिलिंगं च । तथापि निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादयः ॥ १ ॥
संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यां निश्चितलिंगप्रकरणयोरेव बलवत्त्वं । संदिग्धश्रुतिलिंगंचादिति शब्दोऽदितित्वंच
॥ २ ॥ द्विवचनश्रुतेरपि बलं निरवकाशत्वं नास्ति । विष्णोरेव द्विरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सोहमस्मि स एवाहमस्मीत्या-
द्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यं ॥ ४ ॥ पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशं ।

न्याय
॥ २ ॥

यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि ॥ ५ ॥ अक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेरपिनाक्षरात्संभवतीत्यस्यानिरवकाश
त्वं । अक्षरात्परतःपरस्याप्यक्षरांतरत्ववचनात् । श्रुतिसाधारण्येविशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः । उभयत्रविशेष
श्रुत्यादौपुनःसावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चयः ॥७॥ इतिश्री०विवरणेप्र०स्यद्वितीयःपादः ॥ १२ ॥
हरिःॐ ॥ प्राणानांग्रंथिरसि रुद्रोवैलोकायतनं वायुनावैगोतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिभूता
निसंहब्धानिभवन्ति सर्वेवाएतेप्राणाश्चप्राणिनश्चदेवाश्चदिव्यानिचलोकाश्चलोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च
विष्णावेवोताश्चप्रोताश्चभवन्तीत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानांसाधारणंलिङ्गं ॥ १ ॥ प्राणोवाआशयाभूया
न्विष्णुर्वैदेवेभ्योभूयांस्तस्माद्भूयान्नामेत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानांसाधारणः॥२॥विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्व
साम्यादक्षरशब्दःसाधारणः ॥३॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्चसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादि
सृष्टिस्थानंसाधारणं ॥४॥ लिङ्गंहृत्पद्मस्थितत्वंसाधारणं ॥५॥ कथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनग्रहणंक
स्येतिविचार्यमनुग्रहः ॥६॥ पुनःशब्दाईशानोवज्रोज्योतिराकाशइति ॥७॥१०-१२॥ लिङ्गंस्वप्नादिदर्शनं
कस्येति ॥१३॥ शब्दोब्राह्मणइति ॥१४॥ यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनओतंप्राणाओताइत्यत्रोक्ता

विवर०
१।३

॥७२८॥

नालिंगानामन्यत्ररुद्रादिविषयत्वेशब्दबाहुल्यं । प्राणानां ग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकः । प्राणेश्वरः कृत्तिवा
साः पिनाकीमनोवैरुद्रो तंच प्रोतंच रुद्रो वावल्लोकाधार इत्यादिकं शब्दबाहुल्यं ॥१॥ प्राणो वा आशयाभूया
नित्युक्ता प्राणाद्भूयसो नुक्तिः ॥२॥ अत्तेत्युक्तानतदश्नाति किंचनेति विरुद्धता ॥ ३ ॥ बहुस्यां प्रजायेयेत्यन्य
स्यान्यभावादृष्टिः ॥४॥ दहरोस्मिन्नंतर आकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्यनेन यावान्वा अयमाकाशस्ता
वानेषो तर्ह्यदय आकाश इत्यस्यान्वयाभावः ॥ ५ ॥ तदेतदिति मन्यंते कथं नुतद्विजानीयामिति तेषां सुखं शा
श्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥६॥ ऊर्ध्वप्राणमुन्नयतीत्यादिलिंगानां प्राणादन्यत्राव
काशराहित्यमिति भ्रमः । एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्त इत्यादिवाक्याद्भ्रमः ॥७॥ वज्र
शब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग्द्रव्यं ॥१०॥ आदित्यादिज्योतिष्त्वमुभयलोकसंचरणमादित्येनैवायं ज्योतिषास्त
इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृक्त्वं ॥ ११ ॥ वैनामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं
रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे विरोधि ॥१२॥ जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्था जीव एवोच्यत इत्यर्थात्तथा
गतिः ॥१३॥ ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनो भेदं विना वकाशराहित्यादर्थदभेद

न्याय

॥ ३ ॥

प्राप्तिरितिसमस्तमेतत् ॥ १४ ॥ तेषामेवलिंगशब्दानां प्राणानां ग्रंथिरसीत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वं ।
तस्य हिरुद्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यं ॥ १५ ॥ प्राणस्य विष्णोः सकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिः । चशब्देन एष तु वा अतिवदति
यः सत्येनातिवदतीति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ॥ १६ ॥ सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धं । पतिं
विश्वस्यात्मेश्वरं । विश्वात्मानं परायणमित्यादि श्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ॥ १७ ॥
अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते ॥ १८ ॥
आकाशपक्ष एवान्वयाभावः । विष्णुपक्षेतुयोन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यांतर्हृदये यावान्वा अयमाकाशस्तावाना
काशस्तस्मिन्वावापृथिवी अंतरेव समाहिते स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भग
वान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदंतितदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते । अतः पूर्ववादविपरीतैव श्रुतिः । पूर्ववादोक्त
योजना तु भ्रम एव ॥ २० ॥ लिंगानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव । वामनश्रुतेरेवानवका
श इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव ॥ २१ ॥ वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विष्णावेवावकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यतत्व
मिति ॥ २२ ॥ अयं पुरुष इति संसारी । आत्मशब्दोदित एव विष्णुः । अत आदित्यादिज्योतिष्संसारिण एव ।

विवर०

१ । ३

॥ ७२९ ॥

आदित्येनैवेत्यवधारणं बाह्यज्योतिषु प्राधान्यापेक्षयेत्यादि । लोकसंचरणं तु जीवमादाय तस्यैवाहुः स्वेन स्वा-
तंत्र्यात् ॥११॥ वैनामेति निर्वहितृत्वेषु त्यादिप्रसिद्धिर्बाहुल्यं प्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धं । सुषु-
प्त्युक्तांत्यो जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेरसंगत्वादि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेद एव भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशो सावकाशत्वा-
च्च ॥१३॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेव । चतुर्मुख-
स्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोर्थादापद्यते । उक्तविरोधश्च तत्रैव । भेदश्रुतिर्बाहुल्यात् । तल्लिङ्गं सशब्द-
श्च चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतत् ॥ इति श्रीमन्न्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥
हरिः ॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियंतृत्वं तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधं ह्यवरत्वादि । निरनिष्ठो निरवद्य इत्यादिश्रु-
तेस्तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमाद्विष्णोर्नामानि सर्वाण्यमाविशंतीति श्रुतिबलाच्च नियंतृत्वमवरत्वादि-
कमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः ।
तमेव मृत्युममृतं तातदैवं सर्वात्मनावै हि परंपरायणमित्यादेश्च । उपचारकल्पनायाश्च क्लिष्टत्वात् । प्रमाणाभा-
वाच्च । नाव्यक्तादिशब्दानां परमात्मविषयत्वांगीकारे सर्वमानविरोधः ॥१॥ रूढीरूढियोगो महायोगो महा-

न्याय

॥ ४ ॥

रूढियोगोरूढोपचारोरूढलक्षणोपचारोलक्षणेतिशब्दवृत्तिभेदाद्रूढिपूर्वकत्वेनमहायोगवृत्त्यापरमेश्वरेऽस्मि
लशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः ॥२॥ बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादितस्यैवयुज्यते ॥३॥ व्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वंच ॥४॥
इतिश्रीमन्यायविवरणेप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ १ । ४ ॥ इतिप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
हरिः ॐ ॥ रुद्रादीनांसकाशाद्विष्ण्वादीनामेवाप्तत्वं । श्रुत्यनुसारित्वात् ॥ १ ॥ नश्रुतेःरुद्रादिस्मृतिसा
म्यं । किंतुसाक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव । निरपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ नमृदादीनांवचनाद्यदृष्टिःश्रुत्यप्रामाण्यकारणं ।
अपितुवचनादिशक्तायादेवतायामृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ॥३॥ ईश्वरस्यस्रष्टृत्ववदसतोपिस्रष्टृत्वंश्रू
यतइतिनास्ति । सोऽसच्छब्दोब्रह्मशब्दवदेवब्रह्मवाचकइतिश्रुतेःसाम्यं ॥४॥ कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मा
परेव्ययेसर्वएकीभवन्तीतिश्रुतिबलान्नैक्यं । किंतुभेदापादकमेवैतत् । निरंजनःपरमंसाम्यमुपैति परात्परंपु
रुषमुपैतिदिव्यमितिसन्निहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तुसान्निध्येपिभवति । एकीभूतातुसासेनापां
डवानभ्यवर्ततेतिवत् । यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति । एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतमे
तिवाक्यांतराच्च ॥५॥ नलौकिकसर्वकार्यानुसारेणाकर्तृतंत्रत्वंसर्वानुसारः । किंतर्हितद्वैलक्षणेनसर्वकर्तृ

विवर०

२ । १

॥७३०॥

विलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्तिश्रुत्यनुसारि । एषसर्वेश्वरइत्यादिश्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ताहियुक्ति
र्बलवती ॥६॥ नचेश्वरत्यागेनजीवस्यैवकर्तृत्वांगीकारेकल्पनालाघवं । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् । अश्रु
तजीवकर्तृत्वांगीकारेगौरवमेव । तदभावेसिद्धांतिलघुता । नान्यःकर्तासहिस्वतंत्रः । परमात्परमोहरिरि
त्यादेश्च । अभेदपक्षस्तुनिराकृतः । श्रुत्यनुभवविरोधाच्च ॥७॥ शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां
विशेषाणामदर्शनंजीवे । नजीवादिशेषादर्शनंपरमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ॥८॥ नचप्रयोजनाभावोकर्तृत्वे
कारणं । अशेषकर्तृत्वापवादकश्च । फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेवनसर्वकर्तृत्वादिशक्तिः । इतरस्यपूर्णत्वादे
वानंतशक्तित्वाल्लीलयैवकर्तृत्वं ॥९॥ नेशस्यपूर्णत्वासिद्धिः । कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमनपेक्षत्वेश्रुतेरप्रामा
ण्यमिति । कर्मणोपितदधीनत्वं । तथापितदनुसारेणफलदानमित्यंगीकारएवइष्टश्रुतिप्रामाण्यासिद्धिः
॥१०॥ सर्वचेतनाअपूर्णगुणाइतिनियमोन । स्वतंत्रस्यचपूर्णगुणत्वनियमात् । अपूर्णोयंजीवसंघोस्वतंत्रः
पूर्णोहरिर्यःस्वतंत्रःसदैव । नहिस्वतंत्रोपूर्णतांकामयीतपूर्णोयदिस्यादस्वतंत्रःकुतःसइतिश्रुतेः ॥११॥ इति
श्रीमन्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ २ । १ ॥

॥

॥

न्याय
॥ ५ ॥

हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाःपूर्वपक्षन्यायास्तद्विरोधिनोन्यइतिप्रसिद्धाएव ॥ १ ॥ इति
श्रीमन्न्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २।२ ॥
हरिः ॐ ॥ नचवियतउत्पत्तिमत्त्वेनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोस्ति । व्यवस्थायोगात् । अवकाशमात्रस्या
व्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानांतद्विषयत्वं । उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभूततदभिमानिशरीरविषयत्वं ।
पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वंचेतिव्यवस्था । आकाशोनीलिमोदेतिनप्रदेशःकथंचन । अभावोहिप्रदेश
स्यनह्यत्राभावइत्यपीतिपैंगिश्रुतिः ॥ १ ॥ ततोधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वंवायूत्पत्तावितिंनवायोरे
वमुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । पराधीनविशेषमात्रंहुत्पत्तिः । तदभावेउभयोःस्वातंत्र्यंविरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वा
नुपपत्तेः । उभयोरपिपराधीनत्वाप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे । अननुरोधेतुनसर्वैश्वर्यं । ज्ञानाविस्मृत्यावाया
वपिव्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तुतत्प्रापिका । पराधीनविशेषवत्त्वमात्रंत्वव्याकृताकाशस्यतदभिमा
निप्रकृतेश्चसममेव ॥२॥ नचसतःपराधीनविशेषवत्त्वं स्वातंत्र्यात् ॥ ३ ॥ नचविष्णोरेवतेजसउत्पत्तौद्वार
कारणवैयर्थ्यं । द्वारमनुसृत्यैवविष्णोःप्रवृत्तेः ॥४॥ नचतेजसएवापामुत्पत्त्यंगीकारेधर्मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसा

विवर०
२।३

॥७३१॥

रित्वमितिगुणाधिक्यं । मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥ ५ ॥ नचाञ्चोवाअन्नमुत्पद्यतइत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नाख्या
न्यार्थाविरोधेनप्रसिद्धान्ननामस्वीकारेबहुवाक्यानुवर्तितेतिगुणः । अन्नशब्दस्यप्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्याम
पिशक्तिमत्त्वात् । अधिकारादीनांनिरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोप्यत्रैवेति ॥६॥ नचरुद्रादीनांलय
कारित्वांगीकारेपितुरन्यस्यैवमारकत्वदृष्टेलोकदृष्ट्यनुसारित्वमितिगुणः । लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोर्यथावा
क्यमंगीकारोपपत्तेः । अन्यथानविष्णोरन्योविलयकृन्नविष्णोरन्योविमुक्तिदइत्यादिश्रुतिविरोधात् । रुद्र
स्यतुक्चित्संहारद्वारत्वेनैवतद्वाक्यानांसावकाशत्वात् ॥७॥ नचलोकानुसारित्वंक्रमादुत्पद्यतेक्रमाद्विली
यतेक्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्चक्रमेणैवह्यस्योत्पत्तिविलयावित्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्चयथोत्पत्तिवि
लये । द्विविधःक्रमउद्दिष्टोव्युक्तमोनुक्रमस्तथा । सृष्टावन्यो लयेचान्यइतिवेदविदोविदुरितिश्रुतेः । क्रमवा
क्यस्यसावकाशत्वाद्वैरूप्यंबहुप्रकारत्वंक्रमस्य ॥ ८ ॥ नचकेषांचिक्रमालयःकेषांचिद्युक्तमालयइत्यंगीकारे
लोकदृष्ट्यनुसारादंतराविज्ञानमनसीव्युक्तमः । सर्ववाएतत्क्रमादुत्पद्यतेव्युक्तमालीयतइतिश्रुतौसर्वस्यापि
व्युक्तमालयसंग्रहात् । तल्लिङ्गस्यतुचराचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैवसावकाशत्वात् ॥९॥ नचचेतन

न्याय
॥ ६ ॥

त्वेन साम्याद्विष्णोरपि देहलयः । सर्वे वा एते चिदात्मानो ब्रह्मल्लयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशन्तीति तस्योदरे
सर्वसंग्रहणादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात्तद्देहस्य । अश्रुतत्वाच्चान्यथा ॥ १० ॥ न चानादित्वा जीवस्य
पराधीनविशेषा प्राप्तिः । इदं सर्वमसृजतेति सर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीनविशेषवत्त्वेऽप्यनादित्वस्या
विरोधात् ॥ ११ ॥ न च सर्वदेहस्पर्शज्ञानाद्रसादीनां च तत्र तत्र परिज्ञाना जीवस्यानणुत्वं । उक्तांतिगत्यादेः ।
आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याख्यास्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः । अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भावः ॥ १२ ॥ न च
जीवस्य बहुरूपत्वशक्तावीशेन गुणसाम्यं । ईशशक्त्यैव बहुरूपत्वादेः ॥ १३ ॥ न च श्रुत्या जीवेश्वरैक्यं ।
सर्वमानविरोधात् । श्रुतेः सादृश्यैक्यादिना सावकाशत्वात् । बहुमानविरोधेऽप्येकस्य दौर्बल्याच्च । धर्मिणा
हकविरोधाच्च ॥ १४ ॥ न चोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वे तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । न हि प
राधीनविशेषवत्त्वमात्रेण विनाशित्वं । तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ १५ ॥ न च स्वगुणाननु
भूत्यनुपपत्तेः पूर्वज्ञानादीनां सामस्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानां पश्चात्सु व्यक्त्युपपत्तेः ॥ १६ ॥ न चेश्वरस्यैव कर्तृ
त्वे कल्पनालाघवं । जीवस्याकर्तृत्वेशास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वेशास्त्रार्थासिद्धेश्च ॥ १७ ॥ न च नानाश्रुते

विवर०
२ । ३

॥ ७३२ ॥

रप्रामाण्यं । दृष्टभेदानुसारेणतासामर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्यविपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥१८॥ नच
वैचित्र्यमनाभासत्वेकारणं । जीवानांसामान्यतआभासत्वेपिविशेषादृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥१९॥ इतिश्रीम
न्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ २।३ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ नचप्राणानामुत्पत्त्यंगीकारेप्राणाएवानादयइत्यादिस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधः । आत्मैवेदम
ग्रआसीत्सप्राणमसृजतसप्राणानित्यादिवचनादनादित्वएवस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधात् । इदंसर्वमसृ
जतेतिसामान्यवचनस्याधिक्यंसिद्धांते विशेषमात्रश्रुतेःसावकाशायाउभयश्रुतेःप्राबल्यात् ॥१॥ नचनित्यं
मनोनादित्वादितिविशेषश्रुतिविरोधः । एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणिचेतिविशेषश्रुतेः ॥२॥ नच
वाग्वावनित्येतिविशेषश्रुतिविरोधः । मनसोवाववागुत्पद्यतेवाचोव्याहरणमितिविशेषश्रुतेः ॥३॥ नचद
शेमेपुरुषेप्राणाआत्मैकादशः सप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मादितिसंख्याविशेषश्रुत्योरेवपरस्परंविरोधः । गुहाश
यांनिहिताःसप्तसप्तेतिसप्तभावस्यबुद्धीन्द्रियविषयत्वेनविशेषितत्वात्संख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥४॥ नच
दिवीवचक्षुराततमितिव्याख्यास्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः । अणूनिवाइन्द्रियाणितेषांप्रकाशोव्याततइति

न्याय

॥ ७ ॥

ततोऽप्यणुत्ववाचकविशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ नचयत्प्राप्तिर्यत्परित्यागउत्पत्तिर्मरणंतथा । तस्योत्पत्तिर्मृ
तिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यत इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यं । महत्त्वान्महतां विष्णुः क
र्ता प्राणस्य चैकराट् । किं नाम न सृजे देषये न शक्त्येदमावृतमिति श्रुतेस्ततोऽपि माहात्म्याद्विष्णोः ॥ ६ ॥ नच प्रा
णादिपंचकस्य व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव । अशेषगुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पंचच । तद्वासाः पंचचा
न्येऽपि प्राणाद्याः सद्गुणैर्युता इति श्रुतेर्मुख्यप्राणस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वात् ॥ ७ ॥ नचाणुत्वे प्राणस्य महान्वैमु
ख्यप्राणोऽयेन व्याप्तं चराचरमिति दृष्टायुक्तिः । अणुर्वै मुख्यप्राणोऽय उक्ता मतिनाडीभिरिति दृष्टायुक्तिरनणुत्वे
प्राणस्य ॥ ८ ॥ नचेंद्रियाणां जीवाकरणत्वे दृष्टायुक्तिः । कचिदतद्वशत्वस्यापि दृष्टत्वात् । यश्चक्षुषितिष्ठन्नि
त्यादि दृष्टायुक्तेरीशाधीनत्वानंगीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वीशे नैव जीवानुसारित्वकृष्योपपत्तेः ॥ ९ ॥ नचेशव
शत्वसाम्यान्मुख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यं । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्मोत् प्राणस्यैतद्वशे सर्वत्रिदिवेयत्प्रतिष्ठितमि
त्यादि श्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावात् । प्राणस्यैतद्वशे सर्वप्राणः परवशे स्थित इति श्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥ १० ॥
नच विरिंचस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टा । त्रिवृत्क्रियायतो विष्णोरूपं च तदपेक्षया । रूपापेक्षंतथा

विवर०

२।४

॥७३३॥

नामव्यवहारस्तदात्मकः । अतोरूपस्य नाम्नश्च व्यवहारस्यैकराट् । हरिरेव यतः कर्ता पिता तो भगवान्प्रभुरित्यादेस्तस्यैव कर्तृत्वशक्तेः । विरिंचस्य तु द्वारतयोपपत्तेः ॥११॥ न च मिश्रत्वाद्भूतानां विमिश्रतायामविशेषः । अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादिना मिश्रतायामपि विशेषोक्तेः । सर्वच भौतिकं मिश्रं मिश्रत्वे च विशेषितम् । भौमं मांसमसृग्वारितेजोमज्जाविशेषत इत्यादेश्च ॥१२॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्रहस्यसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ । ४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ हरिः ॐ ॥ भूतबंधस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमिति वचनात्स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति न मंतव्यम् । मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशात् । मरणे भूतवियोगस्यैवाभावात् । भूतयुक्तः परं लोकमिमं लोकां च गच्छतीत्यादिवचनाच्च ॥१॥ इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यत्र भूतानीति सामान्यनामानुक्त्वाऽऽपि इति विशेषनामकथनादपामेव सह गतिरिति न वाच्यम् । त्र्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ॥२॥ न च भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तिरुक्तत्वात् ॥३॥ न चाग्निं वा गप्येतीत्याद्यन्यथोक्तेः प्राणानां च न सह गतिः । द्विरूपत्वात् प्राणानां ॥४॥ न च प्रथमतो भूतानि जुह्वतीति विशेषानु

|| < ||

विवर०

312

1193811

तीतिवाच्यं । नान्यःपंथाइत्यादिवचनादेवोभयोरपिचरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥ १० ॥ नचभयफलका
मादिमिश्रबुद्धित्वादिष्टादिकारिणांसंसारोऽनिष्टादिकारिणांतदभावान्मुक्तिरितिवाच्यं । तेषांप्रबलदोषश्रु
तेः ॥ ११ ॥ नचनरकभोगस्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा । रौरवोथमहांश्चैववह्निर्वैतरणीतथा ।
कुंभीपाकइतिप्रोक्तान्यनित्यनरकाणितु । तामिस्रश्चांधतामिस्रोद्धौनित्यौसंप्रकीर्तिताविति विभागात् ॥ १२ ॥
नचसहस्थानादीशस्यापिनरकदुःखप्राप्तिः । स्वातंत्र्यात्कारणाभावात् ॥ १३ ॥ नचसाधनेनसहश्रुतेस्तद्व
त्फलेपिजीवस्यस्वातंत्र्यं । अविहितत्वेनकारणाभावात् । अथैतयोःपथोरित्यस्यचसाधनार्थत्वात् ॥ १४ ॥
नचदुःखसहस्थायित्वादंधेतमस्यपिसुखं । ईशस्याप्रियत्वेनैवकारणाभावात् ॥ १५ ॥ नचधूमादिदेवतास
हावस्थानात्कर्मिणोपितत्पदप्राप्तिः । तन्निमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ॥ १६ ॥ नचतैस्तैःसहावस्थानादति
चिरत्वं । वत्सरात्पूर्वमेवत्वितिक्लृप्तकालादधिकावस्थानेकारणाभावात् ॥ १७ ॥ नचब्रीह्यादिजीवैःसहाव
स्थानाद्दुःखप्राप्तिः । शब्दविहितत्वेनपापाख्यकारणाभावात् ॥ १८ ॥ नचवैयर्थ्यपितृशरीरागमने ईशक्लृप्त्यै
वपितरंप्रविश्यायातिमातरमितीशक्लृप्तत्ववचनात् ॥ १९ ॥ नचपितुःसकाशादन्यतोवौदर्यगर्भस्थशरीरमेव

न्याय

॥ ९ ॥

प्रवेष्टुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभावइतिवाच्यं । योनिद्वारेणदेहंचप्राप्नोतिप्रायशोनरइतिवचनात्सामान्यतोगत्यं
तराभावात् । विशेषकारणादेवविशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननंचैवनृणांसामान्यहेतुतइतिवचनाच्च
॥२०॥ इतिश्रीमन्यायविवरणेतृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ३ । १ ॥ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ पश्चाददृष्टेःस्वप्नविषयस्यासत्त्वंनवाच्यं । अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्यसंस्कारेणसृष्ट्वापुनः
संस्कारमात्रतामापाद्यतस्यापितिरोधानोपपत्तेः । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्यभ्रान्तित्वात् ॥१॥ नचाविज्ञानमा
त्रेणस्वप्नप्रतीत्याज्ञानशक्त्यैवस्वप्नतिरोधानंनेशेनेतिवाच्यं । बोधेजीवस्यास्वातंत्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तद
न्यत्वेजडत्वात्कैमुत्येनास्वातंत्र्यात् । तत्स्वरूपत्वेतेनैवव्याख्यातत्वात् । उभयात्मकत्वेदोषद्वयापातात् । अ
नुभयात्मकत्वेव्याहतेः । तावन्मात्रनिमित्तत्वेमानाभावात् । सर्वस्येशहेतुत्वेमानाच्च ॥२॥ नचकालापेक्षयै
वजागरितं । अचेतनत्वादेवकालस्य । चेतनान्तरस्याप्यस्वातंत्र्यात् ॥३॥ नचपरमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने
दुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषुसुप्तिर्नभवति । उभयस्वीकारोपपत्तौमानस्यकृष्यकारणमित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसं
गात् ॥४॥ नचप्रबोधस्यपृथगपिकारणदृष्टेःकचित्तदेव । नऋतेत्वक्रियतइतिश्रुतेस्तत्रापिईशकृतत्वेसम्य

विवर०

३ । २

॥७३५॥

ज्ञानात् ॥५॥ नचराजादीनांपृथग्दर्शनादीशांतरकल्पना । देशकालविशेषेपिस्वप्नादीनांसएवहि । ति
रस्कर्ताचकर्ताचनखंडेशःसराजवदितिश्रुतिमानात् ॥६॥ नचमोहेब्रह्मप्राप्तिरेवपृथगवस्थात्वादितिवाच्यं ।
परिशेषमानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ॥७॥ नचस्थानभेदाद्विष्णोरपिभेदः । अयमेवसः । नेहनानास्तिकिंच
नेत्यादिश्रुतिबलात्स्थानानांभेदस्तस्याभेदइतिव्यवस्थोपपत्तेः ॥८॥ नचरूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधा
दप्रामाण्यं । अप्राकृतरूपवत्त्वमितिव्यवस्थोपपत्तेः ॥९॥ नचपरमात्मनाचेतनत्वन्यायसाम्येनजीवस्याप्य
भेदः । अल्पगुणत्वादिविरोधात् ॥१०॥ नचसादृश्यसत्त्वात्साधनंविनैवजीवस्यतादृक्त्वव्यक्तिः । अनादि
तःसंसारस्यानिवृत्तत्वेनभावात् ॥ ११ ॥ नचमुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनांभक्त्यादिगुणसाम्यं । यथा
यथाधिकारोविशिष्यतेएवंज्ञानंभक्तिर्वलंचविशिष्यते । मुक्तावानंदएतेचगुणाविशिष्यंते अतआहुर्ब्रह्म
णेमुक्तावल्लिहरंतीत्यादिविशेषदृष्टेः ॥ १२ ॥ नचसंहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षायाअयोगः । ससृजतिसपा
लयतिसविनाशयतीत्यादिविशेषवाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नचाव्यक्तस्वभावस्यदर्शनेत
र्कबाधः । अनंतशक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्याअव्यक्तस्यापिदर्शनोपपत्तेः ॥ १४ ॥ नचगुणानांगुणिस्वरू

न्याय

॥ १० ॥

पत्वंविरुद्धं । कालादिदृष्टान्तात् ॥ १५ ॥ नचब्रह्मानंदादीनामन्यथात्वादतच्छब्दत्वं तच्छब्दत्वेलोकोपमत्वं
चेतिविलोमता । अलौकिकास्तस्यशब्दास्तथार्थाअलौकिकोह्येपविष्णुःपरत्वात् । तथापिशब्दालौकिका
अप्यमुष्मिन्प्रवर्तमानाअधिकार्थान्वदंतीत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ॥ १६ ॥ नचब्रह्माद्यानंदवै
चित्र्येबिंबभूतविष्ण्वानंदवैचित्र्यं । आदित्यादिवदाधिक्यात् । नहिसूर्यकांतप्रतिबिंबस्याग्निजनकत्वश
क्तिर्नजलगतस्येत्येतावतासूर्येवैचित्र्यं । आधिक्यंहितत्रनिमित्तं । सूर्यचंद्रादिप्रतिबिंबविनान्यत्रतथावि
शेषादृष्टेः ॥ १७ ॥ नचनानाभावाद्विष्णोश्चित्तप्रतिबिंबरूपता । आधिक्यादेव । प्रतिबिंबेहिदोषाश्चप्रती
यन्ते । अतोहिश्रुतिःप्रतिषेधति नेदंयदिदमुपासतइति ॥ १८ ॥ नचनानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोःक्वचि
द्देशकालांतरेकौतुकादेवसृष्ट्यादिकुर्वन्अन्यमेवसामस्त्येननियोजयति । सर्वत्रसर्वमेतस्मादित्यादिश्रुत्याक्री
डायामपिस्वातंत्र्यात् । स्वातंत्र्याक्कीडतेविष्णुर्नचस्वातंत्र्यमन्यगं । करोतिक्वापिनियताक्रीडासृष्ट्यादिका
स्यच । नियतक्रीडनादेवकर्तानान्योस्तिकस्यचित् । अस्वतंत्रोहिचलतिचलचित्तादशक्तितः । स्वतंत्रः
पूर्णशक्तिःसन्कुतोसौनियतित्यजेदितिश्रुतेश्च ॥ १९ ॥ नचकर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्वरःफलदातेतिप्रलो

विवर०

३।२

॥ ७३६ ॥

भमात्रं । तस्यैव स्वातंत्र्यात् । कर्माण्यनंतानियथेष्टमीशः संपाद्यतेषां फलमिच्छयैव । क्वचिद्ददाति क्वचनो
 ददाति न ह्यानंत्यात् कर्मणां भोगनाशः । स्वातंत्र्यं चेत्कर्मणां सर्वभोगः स्यान्न ह्येवं कापितत्केनचित्स्यात् । अतो
 हि सस्वेच्छया किंचिदेव फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्च । क्वचिज्ज्ञानं जनयन् भस्म कुर्यात्स्वेच्छावृत्तिस्तस्य विष्णोः स
 दैवेति ब्रह्मांडे । स्वतंत्र ईश एवैकस्तद्वशं कर्म सर्वदा । अत ईशत्वमीशस्य न हीशोन्यः कथंचनेति श्रुतेः । अतः
 प्रलोभकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रदः ॥२०॥ इति श्रीमन्तृती० द्वितीयः पादः ॥ ३ । २ ॥
 हरिः ॐ ॥ न च प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात्तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियमः । ना
 नावैदैरिति हासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान्युक्तिभिश्चेति श्रुतेः सुष्ठु ज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥ १ ॥ न चाशक्यतया क
 स्यापि सर्वगुणोपसंहारो नास्ति । सर्वे गुणाः सर्वदेवह्युपास्यास्ते नैव विद्वान्विधिकृन्नान्यथा स्यादिति श्रुतेर्विहि
 तक्रियालोपप्रसंगात् ॥ २ ॥ केषांचित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वेषामपि तथा स्यात् अनेनोपसंहर्तव्या
 अनेनोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतेरिति न मंतव्यं । यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासं त्युपासने । युगपत्स्वभुजौ यद्
 द्यायेत्तावत् एव सः । युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासंते हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथा योग्यं स्वमाहात्म्यानुसारत इति श्रु

न्याय

॥ ११ ॥

तेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥३॥ नचफलानिर्णीतिः । माहात्म्येनैवान्यत्फलं महतामि
ति निर्णयोपपत्तेः ॥४॥ आनंदादीनां केषांचित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति नमंतव्यं । अल्प
शक्तित्वात्तेषांपुंसां ॥५॥ प्रियशिरस्त्वादीनामानंदादिविशेषत्वेनैव दर्शनात्तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति नमं
तव्यं । यथा योग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिर्गन्तव्या स्यात् । नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतश्च साक्षा
दृशिर्नोत्तद्विशेषैः स्मृतैश्चेति श्रुतेः स्वयोग्यगुणैरेव फलभावात् ॥६॥ तर्हि ब्रह्मणो न्येषां देवादीनामपि बहुगुणो
पासनया कार्यनास्ति मध्येनियमासिद्धेरिति नमंतव्यं । तेषां भाव्युत्कर्षज्ञात्वात्तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनिय
मोपदेशोपपत्तेः । यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सुगुणानीशितुश्च । ब्रह्मादिशत्यथतांस्ते विचिंत्य
तत्तद्भावं प्राप्नुवंत्यात्मशक्तयेति श्रुतेः ॥७॥ नच नानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासनार्थत्वं । विप्रकीर्णान्गुणा
न्पिंडीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥८॥ नचाश्वापरोक्ष्यायानंदादी
नामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानंदादीनां ॥९॥ नचात्मशब्दो विभ्रमकरः ।
गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥१०॥ अलौकिकगुणानाम

विवर०

३ । ३

॥७३७॥

प्रतीतेर्लौकिकगुणाध्यानेतदपाकृतिरेवभवतीतिनमंतव्यं । लौकिकविलक्षणाअत्युत्तमाइतिध्यानस्यैवप्रा
धान्यात् ॥११॥ ब्रह्मणश्चब्रह्माण्याश्चस्थानैक्यंगुणतारतम्यंचयथागुणोपासनंमुक्तावाधिक्यंनभवतीत्यत्रलिं
गं । समविषमोपासनायुक्तेरितिनमंतव्यं । यथाशक्तिस्मृतान्धात्रागुणान्विष्णोःसरस्वती । स्मरेत्रैविक्र
माद्यांस्तुनित्यविक्रांतिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद्देवीस्थानैक्यंनगुणैस्ततः । साम्यंतयोर्यथाविष्णोर्गुणोपासा
फलंभवेदित्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रियादेव्याः ॥१२॥ नचात्मशब्देनास्यपुरुषस्यैतावंतोगुणाउच्यंतइति
व्यवस्थित्यभावः । यस्ययावंतोर्थायुगपच्चातुंशक्यंतेतस्यतावंतइतिसंधेः ॥१३॥ नचमुमुक्षवइत्यविशेषा
द्भरणस्यद्युतेश्चसर्वेषामपेक्षितत्वाच्चसंभृतिद्युव्याप्तीअपिसामान्ये । सत्योज्ञानंपरमानंदरूपआत्मेत्येवंनित्य
दोपासनंस्यात् । नान्यत्किंचित्समुपासीतधीरःसर्वैर्गुणैर्देवगणाउपासते । गुण्याकारस्मृतेरेवद्युतिमात्रंप्र
तीयते । नव्याप्तिर्जगदस्मृत्यानानाशक्तिर्यतोमता । देवानांयुगपज्ज्ञानंमनुष्याणांतथानतु । पर्यायेणैव
सत्याःस्युर्नैवान्येषांकथंचनेत्यादिप्रमाणबलात् ॥१४॥ क्वचिद्बहुगुणाःक्वचिदल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यंतइत्यु
पसंहारस्याप्रयोजनतेतिनवाच्यं । गुणाःसर्वेब्रह्मणैवह्युपास्यानान्यैर्देवैःकिमुसर्वैर्मनुष्यैरित्यादिश्रुतेः । सर्व

न्याय
॥ १२ ॥

गुणोपासकस्याप्यधिकारिणोभावादेकत्रापृथक्सर्वगुणानुक्तेश्चबलादुपसंहारानतेः ॥ १५ ॥ नचमुक्तावु
पासनभावेफलादिकमपिस्यादित्यतिप्रसंगः । उपासनायाःसंस्काराख्यकारणस्यसत्त्वात् । नहीयतेयत्रग
त्वायत्रगत्वानवर्धतइत्यवृद्धिप्रमाणभावाच्च ॥१७॥ नचकर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः । उपा
सनाख्येकार्येनित्यकृतिसंस्कारो नतथाकर्मणीतिकार्यवैशेष्यात् ॥ १८ ॥ नचायोग्यताख्यविशिष्टकारणा
ज्ज्ञानिष्वपिकेषांचिन्मोक्षो नभवतीतिनियमः । ज्ञानिनांमोक्षंददात्येवेश्वरःस्वभावात् । अयोग्यानांज्ञानस्यै
वोत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥१९॥ नचप्रयत्नानुसारिणोमुक्तावाधिकारिकानंदादयः । अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्न
स्य । कथंचिदधिकेयत्वेतत्साधनादिवस्तूनांदूषणप्राप्तेः । स्वाधिकाराधिकोयत्नःप्रायशोनोपपद्यते । कथं
चिदधिकेयत्वेदोषःकश्चित्समापतेदितिवचनाच्च ॥२०॥ नचैकस्मादेकोविशिष्टोदृष्टएवेतिप्राणाद्विशिष्टजीवा
भावेदृष्टवैरूप्यमितिदोषः । यःसर्वमवजानीयादृतेदेवंनारायणंदेवींचपरमांश्रियं । सप्राणानवरुद्धेममंत्रमा
वर्तयीत । आत्मादेवानांभुवनस्यगर्भोयथावशंचरतिदेवएषः । घोषाद्दस्यशृण्विरेनरूपंतस्मैवातायहवि
षाविधेमेति । सह्येषांभूतानांवरिष्ठो नह्येतस्मात्कश्चनोपरिविनादेवंनारायणंदेवींचपरमांश्रियमितिप्रतिक्रि

विवर०
३ । ३

॥७३८॥

याविधानादिविरोधात् ॥ २१॥ अस्तिभगवःप्राणाद्भूयइतिप्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतेर्नविष्णोरपि
ततःपरत्वमिति नमंतव्यं । एषतुवाअतिवदतीतिविशेषणात्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसंधानोपपत्तेः ॥ २२॥ नचसत्या
दीनामभेदानुक्तेरन्यत्वं । सत्यंपूर्णविज्ञानंपूर्णवृत्तिःपूर्णानिष्ठापूर्णश्रद्धापूर्णमतिःपूर्णसुखंपूर्णभूमापूर्णोऽ
हंपूर्णआत्मापूर्णोनात्रकिंचिदूनंपूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्ठात्पूर्णमध्यतःपूर्णसर्वतः । तदेषश्लोकोभवति । पू
र्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतेइतिश्रुतेःसर्वेषामनूनत्वात् । सत्या
द्या अहमात्मांतायद्गुणाःसमुदीरिताः । तस्मै नमोभगवतेयस्मादेवविमुच्यतइतिवचनाच्च ॥ २३॥ नचश्रियोप्र
यत्नत्वादनुपासनंसंसारोवा । नित्यंभगवदुपस्थितेरतिप्रियत्वात्संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥ २४॥
नचबंधदाढ्यैश्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासांविनैवश्रवणादिज्ञानमात्रेणमुक्तिरितिदोषः । श्रवणादि
त्रयोत्पन्नदृष्ट्यैवस्वेच्छयाहरिः । प्रसन्नोमुक्तिदोनित्यमन्यथानकथंचनेतीश्वरेच्छानियतिश्रुतेः ॥ २५॥ नच
गुर्वधीनत्वेज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोपिकदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसंगान्नगुर्वधीनत्वमिति । ज्ञानि
नोगुरुशापेपिनामुक्तिःसंसृतेःकचित् । आनंदहासदोषेणसैवमुक्तिर्विदुष्यतीतिवचनान्मुक्तिदूषणेनैवगुरुको

न्याय
॥ १३ ॥

पादेःकृतार्थत्वात् । ज्ञानिनोब्रह्मवस्तुवैभवेनमुक्तिःस्यादितिगुरोर्वरेणवामुक्त्युपपत्तेः ॥२६॥ शिष्यस्यापि
पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्यनदौर्बल्यमिति नमंतव्यं । गुरुप्रसादोवलवानित्यादिविशेषोक्तेः ॥२७॥
नचोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेनप्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः । तत्रदोषेमानाभावात् ॥२८॥ नचविद्याकर्मवासंसा
रनिवृत्तिकारणमितिकारणानिर्णयः । नान्यःपंथाअयनायविद्यतइत्यवधारणाद्विद्यावचनस्यप्राधान्यात्
॥२९॥ नचविद्यावचनस्यप्राधान्यंभ्रमः । प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइतिभगवतस्तस्मिन्नेवाभ्यधि
कप्रीतिवचनात् । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतितत्प्रीतेरेवमोक्षवचनाच्च ॥३०॥ नचकस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भ
क्त्यादिकंविनामुक्तिः । भक्त्यैवैनंजानातिभक्त्यैवैनंपश्यतिभक्त्यैवबंधाद्विमुच्यते भक्त्यैवानंदीभवति यमे
वैषवृणुतेतेनलभ्यः भिनत्तिकर्मसंघातंप्रसन्नोभगवान्हरिरित्याद्यागमात् ॥३१॥ नचदृष्ट्यैवतंमुच्यतेनापरे
ण यावान्यश्चास्मितत्त्वतः ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वेत्यादिसामान्यालापमात्रेणदर्शनस्याविशेषः । यथायोग्यमे
वैषआत्मानंदर्शयतियथाधिकारंदेवेभ्योतोब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यतिसुस्थिरोह्येषनियम
इतिदर्शनविशेषनियमस्यसुस्थिरत्ववचनात् । यावान्यश्चास्मीतिब्रह्मणएवज्ञानोपपत्तेः । यावानित्यत्रापि

विवर०
३ । ३

॥७३९॥

सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥३२॥ नचभगवतःसर्वत्रगुणसाम्याद्यस्यकस्यापिरूपस्यदर्शनात्सर्वेषांमुक्तिः ।
समोपिभगवान्स्वबिंबदर्शनएवैनंमोचयति । यथासमेष्वपिकर्मसुस्वकृतमेवैनंभोजयतीतिश्रुत्युक्तस्वकृत
प्राप्तिदृष्टांतात् ॥३३॥ भक्तिरेवैनमितिभक्तेरेवपृथङ्मोचकत्वदर्शनान्नेशकृत्यमिति नमंतव्यं । अनादितोगु
णाःसंतोभक्त्याद्यानह्यमूमुचन् । जीवंतद्गुणसुव्यक्तिकृत्वैनंमोचयेद्धरिः । किंचिन्नमोचयेद्दासौस्वातंत्र्यंते
नतस्यहि । भक्तिवाकरणत्वेनसावकाशेशवागथ । भक्त्यैनंमोचयेद्विष्णुरितिमानत्वमेष्यतीतिब्रह्मतर्कव
चनादनादिगुणविस्तरेसत्यप्यव्यक्त्यादिनातदिच्छांविनामोक्षाप्राप्तेः ॥३४॥ नचांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वा
त्तयोर्भेदः । साधनोत्तमस्यादृष्ट्यांशिकृतस्यांशेनभुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टंविनाशरीरानुपपत्तेः
॥३५॥ नचगुणांतरसंधानस्यकापिदर्शनमात्रेणसमाधिकांगदेवतांतरगुणाअप्यंगदेवतांतरेउपसंहर्तव्याः ।
नानागुणत्वेनतेषांश्रुतिदृष्टेः । अनिषिद्धगुणानांवाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारान्नशाखास्वित्यादिविशेषः ।
उत्तमेष्वधमगुणापेक्षयामंत्रादिवदेति ॥३६॥ नचभूमगुणस्योपासकंप्रतिविशेषाभावेपितत्तदिष्टगुणानुसारे
णफलोपपत्तिरित्यविशेषः । भूमैवदेवःपरमोह्युपास्योनैवाभूमाफलमेपांविधत्तइत्यादिशिष्टेः ॥ ३७ ॥ नचभू

न्याय
॥ १४ ॥

मगुणउपासकानामेकप्रकारेणैवप्रतीयतइत्यंगीकार्यं । विशेषस्यकल्पनोपपत्तेरिति नमंतव्यं । यावानेवाधि
कारेषुविशेषोनूनएवहि । ततोभूमत्वदृष्टौचब्रह्मादीनांपृथक्पृथगिति विशेषस्यानूनत्ववचनात् ॥ ३८ ॥ न
चशुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टंविनाविष्णावेवोपासनांतरस्याकर्तव्यता । अविघ्नतासा
धनत्वात् ॥ ३९ ॥ नचकाम्यसाधनानामपिगुणानामंगत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारेविरोधाभा
वात् । काम्यानामनियतांगत्वाच्च । अर्थादिधर्मसिद्धौहिननियत्यांगमिष्यतइतिब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥ नचदेवा
दीनामितितत्रैवविशेषवचनाभावाद्ब्रह्माशिरसिललाटेरुद्रइत्यादीनांनावश्योपास्यतादेवादीनामेव । ध्याये
दंगेष्वंगदेवताः परस्यविशिष्टाहिगुणामुक्तौदेवानां भवंतितेहितादृशास्तेहिहरेरनुरूपाइतिश्रुतेर्गुणवैशेष्या
त् ॥ ४१ ॥ नचक्रियात्वादुपासनायाअग्निष्टोमादिवत्प्रतिशाखंवक्तव्यता । उपासनायजनंचेतिसाम्यंतत्तद्वि
शेषान्संहरेत्सर्वतश्च । तथाकर्तृणांतत्फलानांविशेषाद्यर्थाहिशाखाअन्यथैवंचसार्थाइत्युपासनाविशेषाणां
त्वधिकारिविशेषाणांचागमेऽवगमात् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमन्यायविवरणेतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३१३ ॥
हरिः ॐ ॥ नचज्ञानिनोदार्प्यान्मोक्षादन्यफलेच्छायाएवासंभवात्तदुक्तिःप्रशंसामात्रमितिवाच्यं । प्राय

विवर०
३।४

॥ ७४० ॥

शोनसंभवत्येव । कस्यचित्सौभर्यादिवद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितं भवतीति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ १ ॥ २ ॥
नचाधिकारे समेपितेषामेवोच्चावचशक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनं व्यर्थं । भक्त्याद्यधिकारा
नुसारेण शास्त्रात्फलप्राप्तेः सर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्च भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेर
पितन्निबन्धनत्वात् ॥ ३ ॥ नचज्ञानिनामात्मस्वरूपदाढ्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः । एतावतोधि
कानास्तिप्राप्तिरित्यंततः स्थिता । यास्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्तिप्रयत्नतः । विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य हासो
धिकं भवेदिति वचनात्स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ४-५ ॥ नचसर्वजीवानामेकप्रकारएव निजस्वभावश्चैतन्य
मिति फलेष्यविशेषः । निषेधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । नादेवोदेवपदमन्विच्छेदमन्विच्छन्न्या
त्यधरंतमः । नदेवः स्वीयं पदमन्विच्छन्विदुष्यति । तदेव ह्यस्य स्वमिति निषेधविभागः । स्थिरं ज्ञानं स्थिरो ह
रावभिपंगः स्थिरमोजो बलं विराग एतद्धिसामान्यं देवानां । अन्येषामस्थिराण्येतानि सर्वाण्यथापि यथायोगं
विनेयानीतिसामान्यविभागः । ज्ञानदानमेव देवानां विहितं तप एव र्षीणामाचार एव मनुष्याणां तदविरोधे
नान्यानि करणीयानीति विधिविभागः । चरंति देवा विहितं समस्तमर्थमेव मुनयो दशांशतो मनुष्या इति क्रिया

न्याय
॥ १५ ॥

विभागः ॥ ६ ॥ नचस्वातंत्र्याद्देवानामेवज्ञानादिफलं किंचिदन्येषामिति वाच्यं । त्वरयैवमनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां तत्प्रसादेन मुक्त्या एव सतां नृणामिति मानुषमुक्त्यर्थमेव देवानामत्वरया सिद्धिश्चुतेः ॥ ७ ॥ नचगृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्यत्वादाधिक्यं मुक्तौ । त्वरयैवगृहिणः साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव यत यस्तेभ्यश्चात्वरया देवास्तेषु च ब्रह्मा । तदेषलोकः । शतंपरानभिपश्यैव देवं ब्रह्मा चरद्गुश्चरन् यत्तपोऽयं । विहाय रागं मनसश्चोपरिष्ठंततो भवत्परमेष्ठी समुक्ताविति । यो हित्वरया साधयेत्स मंदं सुखमाप्नुयात् । यो ह्यत्वरया समहदिति श्रुतेर्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सिद्धेः । बहुकालसाधनाद्बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ॥ ८ ॥ नचाविष्कारेण कथनादशेषतोपियोग्याज्ञानिनो भवन्तीत्यास्थानचत्वरादिषु स्थित्वैव प्रकथनीयं । न ह्येवं त्वरमाणे सिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपि श्रवणप्रसंगात् । तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव कथयित्वा सिद्धिर्भवति । त्यक्त्वा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत जनाय योग्याय सदैव विद्वानिति श्रुतेः । मानस्तेनेभ्य इत्यादेश्च ॥ ९ ॥ नचविरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः । प्रतिबंधे सति तन्निरासेनात्वरयैव सिद्ध्युपपत्तेः । यद्यारब्धं कर्म निबंधकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्येत्यादि श्रुतेः । अनेकज

विवर०
३ । ४

॥ ७४१ ॥

न्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिमिति भगवद्वचनं ॥१०॥११॥ इति श्रीमन्यायवि० तृ० चतुर्थः पादः ॥ ३ । ४ ॥
हरिः ॐ ॥ नचश्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुणः । महाफलत्वात् सर्वेषामशक्य-
ताया एवोपपन्नत्वात् । अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षापत्तेः ॥ १ ॥ नचशब्दप्रसिद्ध-
त्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यशुभास्यं । अन्येभ्योधिकफलत्वेन सविशेषत्वादात्मत्वस्य ॥२॥ तर्हि वि-
शेषवत्त्वादेव प्रतीकमपीश्वर इत्युपास्यमिति न । यत्र संधिरुपपत्तिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रह-
णस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥३॥ नचप्रदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्मतादृष्टिनियम इ-
ति वाच्यं । अशेषगुणांतर्भावेन तस्यैवाधिकसाधनत्वात् ॥ ४ ॥ नचविविधस्थानेष्वदित्यादीनां चरणादि-
ष्वंगेष्वदित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यं । तत्कृतावेव कृत्यस्याप्तत्वादादित्यादीनां ॥५॥ नचज्ञानस्य
सम्यक्तद्विषयत्वमात्रेण पूर्तेरासनादिनानकार्यमिति वाच्यं । आसनादिनानिश्चलत्वादिविशेषकार्योपपत्तेः
॥ ६ ॥ नचान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वान्नयावन्मुक्तिर्ध्यानं कार्यमिति वाच्यं । ध्यानं विनाऽपरोक्षज्ञाना-
ख्यविशेषकार्यानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ नचज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षये कृतकृत्यत्वात्तदैवमुक्तिः नचेत्कर्माक्षय इति वा

न्याय
॥ १६ ॥

च्यं । प्रारब्धस्यैव कृतस्य यावद्भोगं संस्थितेः । कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया । प्रारब्धानि तु भोगे
न क्षपयन्स्वंपदं नयेदिति वचनाच्च ॥८॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायवि० चतुर्था० प्रथमः पादः ॥४१॥
हरिः ॐ ॥ न च वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपं मनः पूर्वरूपं वा गुत्तररूपमित्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव । वाक्पू
र्वरूपं मन उत्तररूपमिति वाचः पूर्ववर्णदेवतात्वं निर्देशमात्रेण मनः पूर्वमित्यनेन साम्यं । मनसा वा अग्रे संकल्पय
त्यथवा चाव्याहरतीति युक्तितो विशेषो मनः पूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति ज्ञायते । सृष्टौ च विलये
चैव सदा पूर्वप्रवर्तने । नियंतृत्वे च वचसो मनो धीशं शिवो हित इति श्रुतेश्च ॥१॥ न च मनः पूर्वकत्वं नियमादशेष
दृष्टादृष्टव्यापाराणां तस्य प्राणादनूनता । इन्द्रियस्थैः स्वरूपैस्तु ज्ञानानि जनयत्यसौ । मनस्थेन विशेषेण कामैः
कर्मकृदेव च । पृथक्स्थितेन रूपेण जीवंधारयति प्रभुः । जीवस्थितेन रूपेण वेदयत्यहमित्यपि । प्राण एको व
शी नित्यं बाह्यांतःकरणेश्वरः । तान्येतान्यवशान्येव तथापि कृपयैव सः । पृथक्शक्तोऽपि तद्वैस्तु स्वरूपैस्तद्वकार्य
कृत् । तस्येशो भगवान्विष्णुरेव मेषयथान्यगइत्यादि श्रुतेः प्राणस्यैवाढ्यतावगमात् ॥ २ ॥ सोध्यक्षे इत्यस्या
प्येवमेवाशंकापरिहारश्च । श्रुतिबाहुल्यमेव शंकायां परिहारे च विशेषहेतुः ॥३॥ न च भूतानामुत्पत्तिक्रमवैप

विवर०

४।२

॥७४२॥

रीत्येनलयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन्नेवभूतेसर्वेषांलयोर्थतःकृत्तइतिवाच्यं । तत्तद्भूतोद्भवत्वा
 तत्तद्देवानांतत्समानानांचविशेषवचनाभावेस्वसमानलयस्थानएवलयोपपत्तेः । विशेषश्रुतेश्च ॥ ४-५ ॥
 नचप्रकृतेःसंसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेनसुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण । नचेत्संसारित्वमि
 त्तियुक्तं । ईश्वरस्यमहामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्यनित्यंतदनुग्रहेणैवोपपत्तेः । सदाऽनित्यतयाऽनित्यंनि
 त्यंनित्यात्मनायतः । नित्यैवस्वशक्त्येशोनियामयतिनित्यदा । द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावश्चेतनाधृतिः । प्रकृ
 तिःपुरुषश्चैवनसंतियदुपेक्षयेत्यादिश्रुतेश्च ॥ ६ ॥ नचान्यदेवादीनांप्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्तिनियमात्परप्राप्तिर्ना
 स्येव । प्राणंप्राप्यपरंदेवास्तदन्येचैवतद्गताः । प्राप्नुवंतिपरंदेवंवसंतिचयथासुखमितिविशेषश्रुतेः ॥ ७ ॥ नच
 सत्यसंकल्पत्वादेरीश्वरसंकल्पाद्यनुसारित्वनियमेसंसारसमानधर्मत्वंमुक्तेरितिवाच्यं । कृतार्थत्वेनैवविशेषो
 पपत्तेः । अपूर्णतादिभावोवाहुःखंवानास्तिकिंचन । मुक्तस्यपारतंत्र्येपितारतम्येप्यतःसुखीतिचश्रुतिः ॥ ८ ॥
 नचप्रारब्धकर्मशेषवत्त्वादुक्तांतावविशेषोज्ञानिनः । ज्ञानोदयानंतरंसर्वज्ञानफलस्यानुवृत्तेः । प्रारब्धक
 र्मशेषस्तुविरजातरणावधिः । स्वोदयात्फलदंज्ञानमादेहंकर्मवारवेः । तथापिप्रकृतेर्बन्धोब्रह्मणासहभिद्यतइ

न्याय
॥ १७ ॥

श्रुतिः। शरीरेपाप्मनोहित्वासर्वान्कामान्समश्नुते। सतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादोदरस्वचाविनिर्मुच्यतएवंहै
वपाप्मनाविनिर्मुक्तः सप्राप्नोतिविरजांनदीं तत्सुकृतदुष्कृतेविधूनुते तेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परि
मुच्यंतिसर्वइतिच । अन्यथाभावनियमोऽनृतताकार्यकारणइतिच ॥ ९ ॥ नचकृष्यादिलौकिकसाधनस्य
फलस्मरणानपेक्षत्वात्स्वर्गमोक्षयोरपितथात्वमितिवाच्यं । क्रियानुवृत्तिलौकिकेसाधनेतुमनोनुवृत्तिर्वैदिके
साधनेस्यात् । फलंभवेत्सर्वथेत्येतस्मात्स्मरेत्सदानिश्चितत्वेनविद्वानिति श्रुतेस्तदनुसार्यनुवृत्तेलौकिकवैदि
कयोःसाम्यात् । अतोत्रफलानुस्मरणंलवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यं । वचनप्रामाण्यात् ॥ १० ॥ इतिश्रीम
न्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ४ । २ ॥

हरिःॐ ॥ नचतत्रतत्रमार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेनपृथग्मार्गसुक्रमोपपत्तिरितिवाच्यं । सर्वेवाएतउक्ता
मंतितेर्चिषमेवाभिसंयंतिततोवायुंततोहःपूर्वपक्षमित्येपउएवब्रह्मपथः । द्वेस्रुतीअश्रृणवंपितृणामहंदेवाना
मुत्तमर्त्यानां । ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदंतरापितरंमातरंचेतिविशेषश्रुतितोज्ञानिनामेकमार्गस्यैवप्रा
प्तेः । एषएवब्रह्मपथइत्यवधारणविरोधादन्यथा । एजदितिवैदिकानुष्ठानवतउक्तेर्नाधोगतिविरोधः । पुन

विवर०

४ । ३

॥७४३॥

रावर्तिनोयेतुतेषांधूमपथोध्रुवः । अन्येषामर्चिरादिश्चदद्भेदोमध्यसंस्थितिः । धूमार्चिरादिदेवेभ्यःप्राप्यानु
ज्ञांतुमध्यगाः । विहृत्यस्वेष्टदेशेषुतदूर्ध्वयातिचाधरं । अत्यल्पानामविज्ञाताप्यनुज्ञावर्तिनांभवेत् । पुंद्गारेण
स्वदृष्ट्यावायथायोग्यंविमुच्यतां । अतो नमार्गभेदोस्ति नहि मार्गोत्रसंभवः । प्रेतत्वंचाधरोमार्गःपापजत्वा
त्तयोःपृथगितिस्मृतेश्च ॥१-४॥ नचसोमादग्निमग्नेरिंद्रमितिसोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेःप्रधानवायोरप्यवरो
न्यःप्राप्योस्त्वितिवाच्यं । उत्तमत्वात्तस्यैवब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः । वायुरेवब्रह्मगमयतितस्यह्येषाशक्तिः । न
ह्यन्योब्रह्मगमयतिप्रियोह्येनद्रमयति । नह्यन्यःप्रियोब्रह्मणइतिश्रुतेः । मार्गेत्ववरस्यापियथामार्गपश्चात्प्रा
प्तिर्भवतिलोकवत् । नहिराजानंयःकश्चित्प्रापयतिऋषमतिप्रियंचापहाय ॥५॥ नचचतुर्मुखमुक्तिपर्यंतं
ततत्वनियमाद्वंधस्यतावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीतिनियमः । यांतिदेवंपरंकेचित्पूर्वकेचिल्लयेविभुं । योग्यतातारत
म्येनविशेषोयमपीष्यतइतिश्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ॥ नचपरब्रह्मणएवब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेनप्रथमप्राप्तत्वादपो
हायुक्तेस्तस्यैवप्राप्तिनियमः । यांतिदेवंपरंकेचिदितिप्रमाणप्राप्तत्वादेव ॥ नचपरप्राप्तिर्यस्याभीष्टातस्यतत्प्रा
प्तिरितिनियमः । क्रमानुरागीभगवान्क्रमात्पुंभिरवाप्यते । अतःक्रमात्समृद्धेतुज्ञानेब्रह्मलयेनैः । प्राप्य

न्याय

॥ १८ ॥

तेनियमेनैवैकैश्चिदेवाप्यतेमृतावितिभगवतःक्रमानुरागित्वश्रुतेः॥ नचबहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यंचतुर्मुखस्यप
रस्यवाप्राप्तिरितिवाच्यं । श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेवन्याय्यत्वात् । सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाःपरममुहैतेगच्छंत्याग
च्छंतिचचतुर्मुखात्परमंपराच्चतुर्मुखंयावद्विलयमथसहचतुर्मुखेनविमुच्यंतेआनंदिनोभवन्तीतिहिश्रुतिः । अं
तर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायोक्तिः ॥६॥ इतिश्रीमन्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ४ । ३ ॥
हरिःॐ ॥ नचैतंसेतुंतीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तोब्रह्मतीर्त्वागच्छति । तरतीतिसामान्यप्रतीतेर्ब्रह्मतीर्त्वाइदं
गच्छतीतिविशेषानुक्तेः इमांधोरामशिवांनदींतीर्त्वाब्रह्मसंपद्यतइतिविशेषोक्तेश्चैतंसेतुंप्रत्यन्यतीर्त्वेत्यन्यथो
पपत्तेः ॥१॥ नचकृतिमत्त्वादमुक्तएवोच्यते । सतत्रपर्येतीत्यादौस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिमुक्तस्यस्पष्टं
तिभातत्वाच्छ्रुतौ । सतत्रपर्येतीतिश्रुत्यैक्यप्रतीतेश्चैवंभूतस्यापिप्रकरणत्वंप्रकल्प्यश्रुतिबाधांगीकारेसाश्रुति
रप्येवंविभज्यकिंयोजयितुंनशक्यतइतिश्रुतेरेवाभावप्रसंगः । सत्यंज्ञानमित्यादावपिसत्यमित्यस्यान्यमित्य
नेनान्वयइत्यादिप्रसंगात् ॥२॥ नचपरंज्योतिःशब्देनादित्यज्योतिरंगीकारेसतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादो
दरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहैवसपाप्मनाविनिर्मुक्तइत्यादिनैकार्थतेतिप्रयोजनं । अथकिमुच्यतेपरंज्योतिरि

विवर०

४ । ४

॥७४४॥

त्यात्मैवपरंज्योतिःसहिपरमोद्योततेजीवाच्चाजीवाच्चतस्मादाहुः परंज्योतिरितितमेवैपजीवोभिसंपद्यस्वेनरू
पेणाभिनिष्पद्यतइतितस्यैवपरंज्योतिष्टोक्तेः । सावकाशलिङ्गान्निरवकाशश्रुतेरेवबलवत्त्वात् ॥३॥ नचपर
मगतित्वादीश्वराऽभुक्ताअपिभोगामुक्तौभवन्ति । ईश्वरस्यस्वतएवपूर्णानंदत्वादभोगस्यापिसंभवादितिवा
च्यं । पूर्णानंदःपूर्णभुक्पूर्णकर्तापूर्णज्ञानःपूर्णभाःपूर्णशक्तिः । पूर्णैश्वर्याद्भगवान्वासुदेवोविरुद्धशक्तिर्नच
दोषस्पृगीशइत्याश्चर्यतयैवब्रह्मणउभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाशश्रुतियुक्तोपपत्तेरेवबलव
त्त्वात् ॥४॥ नचपारंगतत्वान्मुक्तस्यचिन्मात्रदेहोपिनास्तीतिवाच्यं । अकृत्रिमत्वात्तस्यदेहस्यानपगमात् ।
अथविमुक्तस्यचिन्मात्रएवदेहोभवतिचिन्मात्राणिकरणानितैरीशानुगृहीतैर्भोगान्भुङ्क्तइतिश्रुतेः ॥५॥
नचभगवदोकसिस्थितत्वान्मुक्तस्यतस्याप्योकस्त्वसाम्येनतत्तदुपायसाध्यभोगसाधनत्वंवाच्यं । निर्दोषत्वा
त्तदोकसोमुक्तस्यचसंकल्पादेवेतिश्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥६॥ नचपरगृहगतत्वादस्यराजगृहगतस्येवस्वाधमा
अपिकदाचिदीशते । निर्दोषत्वादेवमुक्तस्येश्वरस्यतत्रस्थानांमुक्तांतराणांचराजदोषवद्दोषासंभवाद्यथायो
ग्यमेवस्वीकारोपपत्तेः । मुक्तानांपतयोदेवादेवानांचप्रजापतिः । तस्यविष्णुर्नचैवेदंपारावर्यंविनश्यतीति

न्याय
॥ १९ ॥

श्रुतिः ॥७॥ नचदेहभावेतत्कार्यदुःखादिस्तदभावेभोगासंभवइतिदोषः । देहाभावाच्चभावाच्चनिर्भोगित्वं
चदुःखितां । यांत्यमुक्तानोभयंचमुक्तानांवशितायतइतिश्रुत्यैवविशेषकृप्तेः ॥८॥ नचसंकल्पादेवसमस्तसं
भवात्सृष्ट्यादिसमस्तकार्यसंभवः । व्यापारोजगतोविष्णोर्मुक्तानांतुस्वभोगगः । नहिस्वर्णशुद्धमपिवह्निका
र्यकरंभवेत् । अयोग्यशक्तितस्त्वेवनाधिकानंदसंभवः । नहिकश्चित्सुशक्तोपिचकाराचेतनंचितं । नचका
मस्तथाभूयात्ततःस्यात्सत्यकामितेतिश्रुत्याविशेषकृप्तेरेव । मुक्तानांनजगद्यत्तथापिविबुधाःसदा । मुक्ता
नांतुनियंतारस्तेषांब्रह्मास्यवैहरिरितिचविशेषकृप्तिः ॥ ९ ॥ नचवशित्वान्मुक्तस्यापिवृद्धिः । कृतकृत्यत्वेन
निःश्रमत्वादुपासनादावभ्यासपाटवान्निर्दोषत्वात्स्नेहाधिक्याच्चतस्यैवपरमसुखरूपत्वेनफलरूपत्वात् । अ
भ्यासपाटवात्स्नेहादश्रमत्वादुपासना । भक्तिश्चसुखरूपैवमुक्तानांतुसाधनमितिश्रुतिः ॥१०॥ नचानंत
त्वात्कालस्यत्रयोदशीपंचदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापिसंभवान्मुक्तस्यापिपुनरावृत्त्याशंकैतिवाच्यं । सत्यका
मत्वादिमाहात्म्यात् । अशेषकामसत्यत्वान्मुक्तानांपुनर्भवः । यस्मात्सकामयेदेवनित्यमात्मापुनर्भवमि
तिचश्रुतिः ॥११॥ इत्यनंतमहान्यायमीमांसापारवारिधेः । उत्तारणात्यशक्त्यैवव्याकुलीकृतचेतसां । मंदा

विवर०

४ । ४

॥७४५॥

नामुपकारायमहतांचोच्छ्रितात्मनां । तद्विशेषपरिज्ञानप्रदीप्तार्काभचेतसां । विशेषगाढेमनसिनितरामुप
कारकः । न्यायप्लवोमयाकारिसंक्षेपात्प्रमिताक्षरैः । विस्तारोप्ययमेवस्यात्तद्विशेषातिवेदिनां । व्याख्यानु
व्याख्ययोरेवविस्तारोयदुदीरितः । अनल्पचेतसांपुंसामलंविज्ञानसिद्धये । तन्न्यायोद्धरणेशक्ताअपिह्येते
नसुस्थिरं । न्यायानुगमनःकुर्युरितिसंग्रहलालसाः । कोनामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतं । साक्षाद्वि
द्याधिराजेनन्यायामृतमनुत्तमं । अशेषतोधिगच्छेतबंधोवृंदारकोपिसन् । एवंसुदुर्लभेप्यद्धामहान्यायप
रामृते । केचनाधिक्रियंतेत्रतत्प्रसादानुरंजिताः । ब्रह्माद्याअमृतेयद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते । अहंतुतत्प्रसा
दैकमहास्पदबलोद्धतः । न्यायामृतार्णवमिममवगाह्यविभज्यच । संक्षेपविस्तराभ्यांचचकारव्याकृतिंकृ
तिं । तत्प्रसादमृतेकस्यशक्तिःसंसारसागरे । ममस्यचेतनस्यस्यात्तत्कृतानुकृतौक्चित् । नित्यानंदामृत
स्यंदितत्कटाक्षैधितस्यतु । कानुशक्तिर्भवेन्नैवततःकोत्रातिविस्मयः । विद्याविद्येसुखंदुःखमशक्तिःशक्ति
रेवच । उत्पत्तिस्थितिनाशाश्चविशेषाश्चपरेखिलाः । चेतनाचेतनस्यास्यसमस्तस्ययदिच्छया । सममस्व
कृतेनैवप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबद्वत्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदे

न्याय
॥ २० ॥

वस्यभर्गोमहत् । वायोरावचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥ न
मोजभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय । नारायणारणंमह्यंमापतेप्रेयसांप्रिय ॥ इतिश्रीमद्रहस्यसूत्रानुव्याख्यान्या
यविवरणेचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥४१४॥ चतुर्थोऽध्यायःसंपूर्णः ॥ न्यायविवरणंसंपूर्ण ॥

विवर०
४।४

॥७४६॥

॥ श्रीमद्भ्यायविवरणंसंपूर्ण ॥

**The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi
birudankita Shreemajjalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha
kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda
Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartfelt salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this
project.**

**Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011**

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com